

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

JALƏ ZAMAN QIZI COŞKUN

**TÜRK VƏ RUS SEHRLİ NAĞILLARININ
TİPOLOGİYASI**

5719.01 – Folklorşünashq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Muxtar Kazım oğlu İmanov**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər: **Asif Abbas oğlu Hacıyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ağaverdi Sərxan oğlu Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr” şöbəsi

Müdafiə 25 12 2015-ci il saat -da AMEA Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi,31

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ” 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent:

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Şifahi xalq yaradıcılığının geniş yayılmış janrlarından biri nağıllardır. Nağıllar bir çox yönəri ilə xalq yaradıcılığının digər janrlarından fərqlənir. Nağıl, adından da bəlli olduğu kimi, nəql etmək mənasını verir. Nağıl deyərkən, ilk növbədə insanın ağına tamamilə xəyali, qəhrəmanları qeyri-adi varlıqlar (pərilər, cinlər, divlər, əjdahalar və s.) olan fəvqəltəbii hadisələr gəlir. Ta qədim dövrlərdən günümüzə qədər nağılların təhkiyəsi yalnız uşaqları əyləndirmək üçün söylənmiş olmayıb, eyni zamanda bütünlükdə xalqın bir növ bilgi almaq, əylənmək vasitəsi də olmuşdur. Nağıllarda mifoloji informasiyadan gündəlik həyat hadisələrinə qədər hər şey öz əksini tapmışdır. Buna görə də nağıl danışmaq üçün xüsusi söyləyicilər mövcud idi ki, bunlara nağılçı, naqqal və ya dərviş deyilirdi. Ancaq bu sonuncular daha çox dini-mənqəbəvi hadisələri nəql etməyə üstünlük verirdilər. İstər türk, istər rus, istərsə də dünya folklorşünaslığında nağıl janrı yetərinə öyrənilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Folklorun ən geniş yayılmış janrlarından biri olan nağıllar XIX əsrdən başlayaraq elm adamlarının diqqətini çəkmiş, dəyişik yönərdən araşdırma mövzusu olmuşdur. Nağıl janrının tədqiqatçıları sırasında fin alimi A.Aarne, amerikan alimi S.Tompson, rus alimlərindən A.N.Afanasyev, V.Y.Propp, Y.M.Meletinski, F.V.Radlov, türk tədqiqatçılarından N.Boratav, S.Sakaoğlu, Ü.Günay və başqalarının adını çəkmək olar. Türkiyədə nağıllarla bağlı otuzdan çox fəlsəfə doktoru, yüzdən çox magistratura dissertasiyası yazılmışdır. Bunlardan çox az bir qismi nəşr edilmişdir. Türkiyəli alimlər əsasən tarixi-coğrafi Fin metodu ilə tədqiqat aparmışlar, yalnız Umay Günay “Elazığ masalları” adlı dissertasiyasında Propp metodundan istifadə etmişdir. Azərbaycan folklorşünaslığında isə M.H.Təhmasib, N.Seyidov, F.Bayat, Ə.Əsgər, O.Əliyev, R.Xəlilov, Ş.Albalıyev, İ.Rüstəmzadə, V.İsgəndərzadə kimi araşdırıcılar nağılların toplanması və araşdırılmasında xüsusi fərqlənən tədqiqatçılardandır. Nağılların tədqiqatında ənənəvi metodla yanaşı struktur araşdırma (F.Bayat), formul nəzəriyyəsi (V.İsgəndərzadə) metodlarından da istifadə edilmişdir. Rus nağıllarının nəzəri məsələləri rus folklorşünaslarının daim diqqət mərkəzində olmuş və bu da rus folklorşünaslığında yeni tədqiqatların araya-ərsəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Nağıllar istər məzmununa, istərsə də funksiyasına görə beynəlmiləl olsalar da onda hər bir xalqın dünyagörüşünü, məişətini, əski inanclar sistemini görmək mümkündür. Bu baxımdan, nağıllarda mövcud olan bu

dəyərləri üzə çıxarmaq üçün bu günə qədər bir çox məktəb və nəzəriyyələr formalaşmışdır. Belə ki, mifoloji məktəb, iqtibas nəzəriyyəsi, antropoloji məktəb və s. bir çox folklor janrları ilə yanaşı, nağılların da tədqiq edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Avropa və Amerika alimlərindən Vilhelm və Yakov Qrim qardaşları, A.Aarne, S.Tompson, O.Rank, A.Yolles, F.von der Leyen, A.Dandes, C.Levi-Stross, rus alimlərindən, A.N.Afanasyev, A.Potebnya, V.Y.Propp, Y.M.Meletinski, V.P.Anikin, K.V.Çistov, Y.A.Tudorovskaya, A.İ.Nikiforov, türk nağıl araşdırıcılarından, P.N.Borataş, B.Seyidoğlu, N.Tezel, E.C.Güney, S.Sakaoğlu, F.Türkmən, Ü.Günay, A.B.Alptəkin, E.Şimşek, B.Köksel, Azərbaycan nağıl tədqiqatçılarından M.H.Təhmasib, R.Xəlilov, O.Əliyev, F.Bayat, Ə.Əsgər, M.K.İmanov, İ.Rüstəmzadə, V.İsgəndərzadə və b. kimi alimlər sehrli nağılların toplanılması və təsnifatı ilə bağlı ciddi əmək sərf etmiş, eləcə də nağılların strukturunu və genezisini dərinlən araşdıraraq bu sahədə ciddi elmi mülahizələr irəli sürmüşlər. Bu tədqiqatçıların elmi əsərləri nağılların öyrənilməsində mühüm rol oynasa da, Azərbaycan folklorşünaslığında türk və rus sehrli nağıllarının tipoloji cəhətdən müqayisəsinə dissertasiya səviyyəsində tədqiqat işi həsr olunmamışdır. Bu baxımdan mövcud dissertasiya türk və rus sehrli nağıllarının tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından ilk monoqrafik araşdırmaadır.

Müxtəlif xalqların nağıllarının ayrı-ayrı yönərdən tədqiqi ilə yanaşı, onların müqayisəli araşdırılması da folklorşünaslıqda geniş yayılmışdır. Türk (Türkiyə) və rus xalqları nağıllarının müqayisəli tədqiqi hallarına sovet folklorşünaslığında Y.M.Meletinskinin, V.Y.Proppun, N.Roşianunun əsərlərində cüzi şəkildə rast gəlinə də, bu xalqların nağılları müqayisəli şəkildə, sistemli və xüsusi araşdırmaya cəlb edilməmişdir.

Məlumdur ki, sehrli nağılların təsnif edilməsi, ənənəvi cəhətlərinin müqayisəli şəkildə tədqiqi, sehrli nağıl motivlərinin süjet yaratma xüsusiyyətləri hər zaman əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Lakin bu problem bu gün də öz ciddi həllini tapmamışdır. Bu mənada “Türk və rus sehrli nağıllarının tipologiyası” adlı dissertasiyanın mövzusu türk, rus və Azərbaycan folklorşünaslıq elmi üçün aktual bir mövzu sayıla bilər.

Dissertasiyanın obyekti və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini əsasən türk və rus sehrli nağılları təşkil edir. Ancaq yeri gəldikcə Azərbaycan sehrli nağıllarına da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın predmetində isə sehrli nağılların strukturunu formalaşdıran elementlər, mifoloji obrazlar, hazır qəliblər, formullar, bu iki xalqın sehrli nağıllarının tipologiyası durur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısında duran başlıca məqsəd türk və rus sehrli nağıllarının ənənəvi cəhətləri və mənşəyini, mifoloji obrazlar və personajlar sistemini, funksiyasını müqayisəli şəkildə tədqiq etmək, eyni zamanda nağılların oxşar və fərqli cəhətlərini, nağıl formullarını təyin etməkdir. Buna nail olmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək lazım gəlmişdir:

- türk və rus sehrli nağıllarının tədqiqi tarixinə ümumi nəzər salmaq;
- sehrli nağılların genezisini təyin etmək;
- türk və rus sehrli nağıl personajlarının, mifoloji obrazlarının funksiyalarına aydınlıq gətirmək;
- türk və rus sehrli nağıllarına məxsus mifoloji personajların – Küp qarısı, div qarısı, div, Kəloğlan, Baba Yaga, İvan duraçok, Koşşey Besmertny və s. semantikasını açmaq dissertasiya işinin başlıca vəzifələrindəndir.
- türk və rus sehrli nağıl qəhrəmanlarının təsnifatını vermək;
- türk və rus sehrli nağıllarının ənənəvi formullarını bir arada sistemləşdirmək və müqayisəli şəkildə tədqiq etmək;

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada əsasən Azərbaycan folklorşünaslıq elminin, rus və türk folklorşünaslığının nəzəri-metodoloji təcrübəsindən həmçinin dünya folklor elminin nailiyyətlərindən istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan dissertasiya işinin tədqiqi zamanı tipoloji-müqayisəli metod əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi Azərbaycan folklorşünaslığında türk və rus sehrli nağıllarının tipoloji cəhətdən müqayisəsinə həsr olunan ilk sistemli tədqiqatlardan biridir. Dissertasiyada müasir nəzəri fikrin verdiyi imkanlar əsasında bir sıra elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- tədqiqat zamanı nağıl yaradıcılığının əsasını təşkil edən personajlar sistemi müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır;
- hər iki xalqın sehrli nağıl yaradıcılığının əsasını təşkil edən personajların funksiyaları təyin edilmiş, personajlar daşıdıqları funksiya baxımından sistemləşdirilmişdir;
- türk və rus sehrli nağılları qarşılaşdırılmaqla sehrli nağıl motivlərinin süjetyaratma xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş və bunun nəticəsində də türk və rus sehrli nağıllarının genezisinə aydınlıq gətirilmişdir;

– Baba Yaga və Koşşey Besmertniy obrazlarının türk mənşəli olması məsələsi bir daha gündəmə gətirilmişdir;

– dissertasiya işində ilk dəfə olaraq türk və rus sehrli nağıllarının ənənəvi formulları müqayisəli şəkildə təsnif edilmişdir;

– nağıl formullarının sistemləşdirilməsi hər iki xalqın nağıllarının oxşar cəhətlərinin fərqli cəhətlərə nisbətə çox olduğunu aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi türk və rus sehrli nağıllarının tipologiyasını aşkarlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatdan müqayisəli folklorşünaslıq sahəsində aparılan sonrakı araşdırmalarda elmi-nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Dissertasiyadan nağıl söyləyicilərinin repertuarını öyrənmək, söyləyicilik sənətinin müxtəlif tərəflərini araşdırmaq üçün də faydalanmaq mümkündür. Nəhayət, mədəniyyətlər arasındakı dialoqda türk və rus xalqlarının eyni coğrafiyanı paylaşdıqlarından bir çox mifoloji obrazların eyni mənşəli olduğunu göstərmək üçün bu dissertasiya nəzəri-metodoloji baza kimi öz töhfəsini verə bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə ondan ali məktəblərin filologiya fakültələrində, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dərslərində, mifologiya kurslarında dərs vəsaiti kimi də istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi folklorşünaslığa dair xüsusi kursların təşkilində və aparılmasında da yardımçı tədris vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun "Türk xalqları folkloru" şöbəsində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın məzmununu, əsas müddəalarını, elmi yenilik və nəticələrini əks etdirən məqalələr ayrı-ayrı elmi toplularda çap olunmuş, tədqiqatçı bu mövzu ilə əlaqədar elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, dissertasiyanın obyektı və predmeti, metodoloji əsasları, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiya və quruluşundan bəhs olunur.

“Türk və rus sehrli nağıllarının tədqiqi tarixi və ənənəvi cəhətləri” adlanan birinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. *“Sehrli nağılların tədqiqi tarixinə ümumi baxış”* adlanan birinci yarımfəsildə sehrli nağılların tədqiqinə ümumi şəkildə baxış keçirilir. Folklorun aparıcı janrı olan nağıllar rus və türk xalqlarında fərqli inkişaf yolu keçsələr də onların miflə bağlılığı, nağılların hər iki xalqda miflərin demifləşmiş variantı olduğu şübhə doğurmur. Bu yarımfəsildə nağılların tədqiqat obyektinə çevrilməsinin əsasının XIX əsrin ortalarından qoyulduğu və ilk dəfə 1856-cı ildə Vilhelm və Yakov Qrimm qardaşlarının birgə hazırladıqları “Kinder und Hausmarchen” (“Uşaq və məişət nağılları”) toplusu ilə elmi tədqiqatlara başladığı bildirilir. Bu topluda nağıllara yazılan ön sözdə onların mənşəyi ilə bağlı iki baxış irəli sürülmüşdür:

1. Hind-Avropa xalqlarının nağılları naməlum bir tarixi dövrün məhsuludur.

2. Nağıllar qədim miflərin parçalanmış şəkilləridir. Bunlar yalnız içindən çıxdıqları miflərin izah olunması ilə dərk edilə bilər.¹

Bu görüşlər mifoloji və Hind-Avropa nəzəriyyələrinin əsasını qoydu. Bunun ardınca isə C.Frezerin antropoloji məktəbi, iqtibas nəzəriyyəsi, daha sonra isə C.Levi-Stossun strukturalist məktəbi yaranmış oldu. Bütün bu məktəb və nəzəriyyələr sehrli nağılların öyrənilməsinə öz töhfəsini verdi.

Fantastik və qeyri-adi hadisələrin cərəyan etdiyi epik təhkiyə növü olan nağılları folklor tədqiqatçıları fərqli tərəflərdən araşdırmış, bunun nəticəsində də fərqli nəzəriyyələr, fərqli yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Türkiyədə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq nağıllar toplanmağa və tədqiq olunmağa başladı. Ancaq Türkiyədə nağıllarla həm ilk, həm də ciddi şəkildə məşğul olan alimlərdən biri Pertev Naili Boratav oldu. P.N.Boratav “100 soruda türk xalq ədəbiyyatı” (1999) adlı əsərində nağıla nəsr ilə söylənən, dini və sehrli inanışlardan və adətlərdən uzaq, tamamilə xəyal məhsulu, gerçəklə əlaqəsi olmayan və söylədiklərinə inandırmaq fikri

¹ Arıcı A.F. Tür Özəllikleri ve Tarihlerine Göre Türk ve Dünya Masalları/ A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Derigi Sayı 26, Erzurum, 2004, s.160

olmayan qısa təhkiyə janrı kimi tərif etmişdir. Təbii ki, nağıl janrının tərifini də ilk dəfə P.N.Boratav vermişdir. P.N.Boratav nağılları nəsrə söylənmiş dini və magik inanclardan və adətlərdən asılı olmayan bir xəyal növü adlandıraraq yazır: “Həqiqətlə əlaqəsi və anlatdıqlarına inandırmaq iddiası olmayan bir söyləmədir”¹

Nağıl araşdırıcısı S.Sakaoğluna görə savadsız insanlar nağılı olmuş, həqiqi bir şey kimi qəbul edirlər. Hətta nağılın iddiası inandırmamaq olsa da inanmaq dinləyəni nağılın məzmunundan, ideyasından daha çox maraqlandırır, nağıl qəhrəmanlarından bəziləri heyvanlar və fantastik varlıqlar olsa da, hadisələr fantastik məkanda baş versə də, xəyal məhsulu olsa da dinləyənlər nağıl dünyasına inanırlar.² S.Sakaoğlu nağılları qəhrəmanlarından bəziləri heyvanlar, fəvqəltəbii varlıqlar olan, hadisələri nağıl ölkəsində baş verən, xəyal məhsulu olduğu halda dinləyiciləri inandıra bilən şifahi söyləmə növü adlandırır.

Nağılların nə olduğu, dinləyicilər üzərində nə kimi təsir buraxdığı E.Ö.Özüneli də maraqlandırmışdır. O, “Nağıl məkanında qadın olmaq” (2006) adlı əsərində bütün nağıl təriflərini gözdən keçirərək bu nəticəyə gəlir ki, hər bir tərifin üstün və zəif tərəfləri vardır. Məsələn, S.Sakaoğlunun nağılları daha çox “şəhər görməmiş qadınlar” və “təhsili zəif olan insanlar” tərəfindən söyləndiyi fikri E.Ö.Özüneli razı salmır, çünki müasir dövrdə həm xalq termininin tutumu, həm də savadlı, savadsız, şəhərli, kəndli anlayışları dəyişmişdir.³ İnandırma da nağılın əsas funksiyası deyildir.

B.Seyidoğlunun da nağıllarla bağlı özünəməxsus fikirləri mövcuddur. Müəllifə görə, “nağılların kökləri tarixin qaranlıq dövrlərinə qədər uzanır, harada, necə yarandıqları bilinməz. Nağıllar xalqın ortaqları olaraq meydana gəlir və şifahi ənənədə yaşaya-yasaya, nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu günümüze qədər gəlir çatır”⁴.

Nağılların motiv göstəricisi ilə məşğul olan Türkiyə alimlərindən A.B.Alptekini göstərmək olar. O, müxtəlif illərdə yazdığı əsərlərində nağılların indeks göstəricisi ilə maraqlanmış, beynəlxalq kataloqda olmayan nağıl göstəricilərini də təyin etmişdir. A.B.Alptekin 350 motivdən

¹ Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1999, s.75

² Sakaoğlu S. Gümüşhane Bayburt Masalları. Ankara: Akçağ Yayınevi, 2002, s.4

³ Özünel Ö.E. Masal Mekanında Kadın Olmak. Ankara: Geleneksel yayinevi, 2006, s.20

⁴ Seyidoğlu B. Erzurum Masalları. Erzurum: Erzurum Kitablığı, 2001, s.11

başqa 30-dan çox əlavə motiv qeydə almışdır.¹ Nağılların motivlərinin və tiplərinin tədqiqi ilə Ə.Şimşək də məşğul olmuşdur. Onun “Yukarıçukurova masallarında motif və tip araşdırması (Elazığ - 1990)” adlı dissertasiyası bütövlükdə nağıl motivlərinin üzə çıxarılmasına həsr olunmuşdur.² Umay Günayın “Elazığ nağılları” (1975) adlı kitabında isə ilk dəfə olaraq nağıllar Propp metodu ilə öyrənilmişdir.³

Rus tədqiqatçılarından nağıllarla məşğul olanlardan A.N.Afanasyevi, V.Y.Proppu, M.M. Meletinski, Y.S.Noviki, P.Q.Boqatırovanı, Y.A.Tudorovskayanı, N.A.Kriniçkayanı, N.Roşıyanunu, E.Pomerantsevanı və b. göstərmək olar. Bu alimlər nağılları müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər.

Bu yarımfəsildə nağılların həm rus, həm türk, həm də Azərbaycan folklorşünaslığında nağılların təsnifatı ilə əlaqəli fikirlər verilmiş, onlara münasibət bildirilmişdir.

İkinci yarımfəsildə “*Sehrli nağıl qəhrəmanlarının təsnifatı*” tədqiqata cəlb edilmiş, bununla bağlı bir çox araşdırmalar gözdən keçirilmişdir. Belə ki, sehrli nağıl qəhrəmanlarının təsnif olunması məsələsi nağıl araşdırıcılarının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Belə araşdırıcılardan V.Y.Propp, M.M. Meletinski, Y.S.Novik, P.Q.Boqatırova, S.Y.Neklyudov, N.A.Kriniçkaya sehrli nağıl qəhrəmanların təsnifatı yönündə bir çox ciddi elmi əsərlər ortaya qoymuşlar. Sehrli nağıl qəhrəmanlarının ən böyük özəllikləri onların təyinatı ilə bağlıdır. Təbii ki, qəhrəmanları onların müxtəlif əlamətlərinə və ya adlarına görə təyin etmək mümkündür. Bu semantik əlamətlər, yəni korluq, qocalıq, tənbellik, dul olmaq və s. nağılın sonrakı gedişinə birbaşa təsir edir. Y.S.Novik bu haqda yazırdı: “Personajların təqdim olunduğu semantik xarakteristikalar, gördüyümüz kimi, personajların iştirak etdikləri konfliktlərə uyğun gəlir. Başqa sözlə desək, qəhrəman konflikt situasiyalar yaradan və epizodun yaxud bütün süjetin həddində oynanılan semantik işarələrin təzahürüdür”⁴.

¹ Alptekin A.B. Taşeli masalları. Ankara: 2002 Akçağ ; Alptekin A.B., Şimşək E. “Kıbrıs türk masallarının motif, tip və formel yapısı”, Türk dünyası araşdırmaları, 1991, sayı 74 (ss.63-137)

² Şimşək E. Yukarıçukurova masallarında motif və tip araşdırması (İnceleme - Metinler), II Cilt, Ankara, 2001

³ Günay Ü. Elazığ masalları ve Propp metodu. Ankara: Akçağ, 2011

⁴ Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки. Типологические исследование по фольклору. М. Наука, 1975, с.218

Y.S.Novik sehrli nağıl personajlarının semantik fəaliyyət dairəsini dörd qrupda sistemləşdirirdi: a) fərdi status, b) ailə statusu, c) şərti status, ç) lokal status.

Nağıllarda personajın antropomorf və ya qeyri-antropomorf olması həmin personajın qeyri-adi, möcüzəli, yaxud adi olmasını müəyyənləşdirir. Təbii ki, nağıllarda əsasən mifikləşdirilmiş personajlara böyük önəm verilir. Məsələn, rus və türk sehrli nağıllarının heyvan personajlarından əsasən keçi, qoyun, at, öküz, inək, it, pişik, siçan, ayı, ilan, qurd, şir, quşlardan durna, ördək, qarğa, qartal, şahin, göyərçin, Simurq quşu və s., bitkilərdən, nar ağacı, alma ağacı, palıd, qayın, qamış və s. belə mifikləşdirilmiş obrazlardır. Mifik obrazlar səciyyəsinə görə sehrli nağılların əsas süjet xəttini müəyyən edir.

Qeyri-adi varlıqlara gəlincə rus sehrli nağıllarında Baba-Yaq, Morozko, Bahadır, sehrbaz, cadugər, şeytan, şər qüvvə, ifritə, eləcə də çoxbaşı ilan, Voron Voronoviç, Vixr, Koşsey; türk nağıllarında isə div, ifritə, Cadı Karı, pəri, əjdaha və s. belə nağıl personajlarındandır.

Nağıl personajlarının fərdi statusunu təyin edən əsas əlamətlərdən biri də onların cinsiyyəti və yaşı ilə bağlıdır. Belə ki, nağıl qəhrəmanı qoca və ya cavan oğlan və ya qız olur. Nağıllarda qocalar əsasən qəhrəmanı sınağa çəkən, müdrik və ya məsləhətçi rolunda çıxış edirlər. Buna baxmayaraq bəzi qocalar mənfi obraz kimi çıxış edirlər, qarıların çoxu isə qadınları, qızları, yaxud da qəhrəmanı yoldan çıxaran rolunda olurlar.

Personajın ölü və ya diri, xəstə və ya sağlam, yuxulu və ya oyaq, bütün və ya doğranmış, gözə görünən və ya görünməyən, güclü və ya zəif, müdrik və ya axmaq, xeyirxah və ya bədxah, gözəl və ya eybəcər, təmiz və ya kirli, böyük və ya balaca olması da onun fərdi statusu ilə bağlıdır.

Ailə statusuna aid olan ata, ana, qardaş, bacı, oğul kimi obrazlar nağıl yaradıcılığının əsas üzvləridir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, bu qohumluq əlaqələri təbii və fəvqəltəbii, eləcə də antropomorf və qeyri-antropomorf personajlar arasında da baş verə bilər. Məsələn, qəhrəman pəri qızla evlənir. Ölümsüz Koşsey qız qaçırdır. Yaxud, qəhrəman su əyəsinin qızı ilə evlənir. Şahzadə-qurbağa qəhrəmanın arvadına çevrilir. Baba Yaq xala, yaxud qaynana rolunda çıxış edir. Div anası da eyni ilə qaynana, ana, xala və s. rollarda çıxış edir. Ailə statusuna daxil olan elementlərdən biri də möcüzəli doğum motivi ilə bağlıdır. Bunu Ərzurum nağıllarında daha çox müşahidə edirik.¹

¹ Seyidoğlu B. Erzurum Masalları. Erzurum Kitablığı, 2001

Nağıl personajlarının təsnifatında şərti statusun da özünəməxsus yeri vardır. Bu qrupa, adından da göründüyü kimi, personajın şərti əlamətləri daxildir. Belə ki, şahzadə, şah, zadəgan, keşiş, molla, dərviş nağıllarda məhz şərti əlamətləri bildirir. Daha dəqiq desək bu obrazları belə sistemləşdirmək mümkündür: məsləki və ya sənəti əsgər, bağban, ovçu, çoban, qazı, dəmirçi, nökar, qulluqçu və s., maddi vəziyyəti kasıb, varlı, oğru, borclu və s. kimi personajlar məhz bu qəbildən sayılır. Şərti statusun əsas xüsusiyyəti nağıl personajlarının qarşındurması faktoru ilə bağlıdır. Daha dəqiq desək, şah və kəndli, varlı və kasıb, mərdlə namərd, igitlə qorxaq bu qarşındurmalara daxildir. Y.S.Novik şərti statusla bağlı nağıl personajlarının qarşındurması hadisəsinə belə aydınlıq gətirirdi: “Burada daha vacib bölgü kimi şah və kəndli qarşındurması əsas götürülməlidir. Belə ki, bir çox nağılların əsasını nağılın əvvəlində aşağı şərti statuslu personajın nağılın sonunda yüksək mənsəbə çatması təşkil edir”¹. Belə nağıllardan yüzrlə nümunələr göstərmək mümkündür. Aşağı şərti statuslu qəhrəmanın yüksək mənsəbə yetişməsi də bir neçə halda baş verə bilər. Məsələn, quş uçuşmaqla. “Keloğlanın Ali Cengiz oyunu”nda da rast gəlirik. Burada da uçurulan quş gəlib Keloğlanın başına qonur. Ancaq onu padşah seçməmək üçün çətin suallar verirlər. Keloğlan bu sualların cavabını tapır.

Sonuncu status lokal status adlanır. Bu status sehrli nağıl personajlarını mövcud olduqları daxili və xarici məkana görə təyin edir. Xarici məkana ölkə, şahlıq, meşə, yol aid edilir. Daxili məkana isə imarət və ev aiddir. Sehrli nağıllardakı məkan qeyri-adi varlıqların və insanların yaşadığı yerə görə təyin olunur. Türk nağıllarında əsasən rast gəldiyimiz div, pəri, su əyəsi kimi obrazların məkanı insanın yaşadığı yerlə eyni deyil. Divlər əsasən dağlarda, bəzi hallarda isə dərin quyunun dibində, yaxud ətrafı qalın divarlarla hörülmüş saraylarda yaşayırlar.

Rus nağıl obrazlarından olan Baba Yaqa qalın meşədə, Ölümsüz Koşşey isə dağda yaşayır. Onun ölkəsi meşələrlə örtülüb və s. Bu varlıqlar isə çox zaman insanların yaşadığı məkana daxil olur və onları oğurlayaraq öz məskənlərinə aparırlar. Yaxud bəzi nağıllarda sehrli məkana məxsus qeyri-adi varlıqlar insanlarla qohum olurlar. Məsələn, “Baba Yaqa” nağılında ögey ananın bacısı Baba Yaqadır. İnsanın pəri qızla evliliyi motivi də bütün dünya nağıllarında olduğu kimi, türk və rus nağıllarında da

¹ Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки. Типологическое исследование по фольклору. М. Наука, 1975, с.233

geniş yayılmışdır. Burada pərinin qəhrəmanın atasına, yaxud da qardaşlarına kömək etməsi insan-pəri qohumluğundan xəbər verir.

Məkan statusu ilə bağlı daha bir maraqlı əlamət möcüzəli doğum motivi ilə bağlıdır. Bu şəxslər hər iki dünyaya məxsus olurlar. Bəzən isə qəhrəmanın sevgilisi sakral dünyada əsir saxlanılır və qəhrəman onunla evlənmək üçün o biri dünyaya yola düşür. Türk sehrli nağıllarında başqa dünyaya məxsus qızla evlənmə motivləri arasında geniş yayılan versiyalardan biri də qəhrəmanın günəşin qızına, pəri qıza şəkil vasitəsi ilə aşiq olması və onu tapmaq üçün yola çıxması ilə bağlıdır. Belə evlənmə motivi əsasən möcüzəli şəkildə dünyaya gələn qəhrəmanlarla bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan sehrli nağıllarından “Pəri xanımın nağılı”nda dərvişin verdiyi alma ilə dünyaya gələn padşah oğlu şəkildəki huriyə aşiq olur. Hurilərin məkanına daxil olmaq üçün isə dənizi keçmək lazımdır. Dənizi keçdikdən sonra oğlanın qarşısına meşə çıxır. Çətinliyi dəf etmək üçün üçüncü bacı göyərçin donunda ona məsləhət verir. Oğlan qalaçaya daxil olur. Qarşısına çıxan qızı divin əlindən xilas edir. Onun vasitəsi ilə pəri qızla görüşür. Hurilər padşahı öz qızını bəni-adəmə vermək istəmir və s. Bir çox çətinliklərdən sonra nəhayət, oğlan pəri qızla evlənir. Gətirdiyimiz bu nümunə sehrli nağıllara xas olan o biri dünya və insanların yaşadığı lokal əlaqənin ən bariz nümunəsidir.

“Türk və rus sehrli nağıllarında motiv və personajlar” adlanan ikinci fəslin *“Sehrli nağıllarda mifoloji motivlər”* adlı birinci yarımfəslində mifoloji dünyagörüşünün sehrli nağılların əsas özəlliklərindən biri olduğu vurğulanır. Mifoloji dünyagörüş ibtidai inancların nağıllarda öz əksini tapması hadisəsi ilə bağlıdır. Nağıl və mif arasındakı fərqliliklər hələ XIX əsrdən etibarən araşdırılmağa başlanmışdı. Mifoloji məktəbin səmavilik, Mannqartın yer nəzəriyyəsi, Sentiv və Reqlanın neomifoloji-ritualist məktəbi bu sahədə aparılan ilk işlərdən idi. Bu yarımfəsildə psixanalitik nəzəriyyə və onun nümayəndələrinin fikirlərinə də yer verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, rus folklorşünaslığı nağıllarda mifoloji motivlərə daha çox diqqət etmişdir. Bu folklorşünaslardan biri də Y.M.Meletinski idi. Miflə nağıl arasındakı fərqi Y.M.Meletinski “Mif və nağıl” adlı məqaləsində belə fərqləndirirdi: “İbtidai mif prinsipə etiologiyadır və prinsipə nəqlidir. Qədim zamanlarda baş verən yaradılış hadisələri dünyanın quruculuğunda özünəməxsus kərpiclərdir. Buna görə də müxtəlif sferalara aid olan

mif və nağılın “dünyagörüşünün” və “nəqliliyin” bir-birinə qarşı qoyulması doğru olmazdı”¹.

Ayin və mərasimlər sehrli nağıllarda mifoloji motivlər olaraq ortaya çıxır. Bu isə nağılın ümumilikdə kompozisiyasını təşkil edir. Məsələn, qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu, heyvanın sümüyünün qəhrəman tərəfindən dəfn olunması, qəhrəmanın quşla, atla və ya hər hansı bir sehrli ünsür vasitəsi ilə başqa dünyaya keçidi, tabu kimi mifoloji motivlər sehrli nağıl yaradıcılığının özəyini təşkil edən əsas məqamlardandır. Eləcə də qəhrəmanın sakral dünyaya keçid vasitəsi olaraq quyu, meşə, dağ, dəniz kimi sakral məkanlardan istifadə etməsi və ya qəhrəmanın sakral məkanda hərəkət etməsi üçün dəmir çarığa, sehrli xalçaya, sehrli üzüyə sahib olması, o cümlədən qoxu bilmə, personajın qeyri-adi görkəmi və ya başqa dünyaya məxsus olması kimi elementlər sehrli nağıl yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Buraya türk nağıllarında tez-tez rast gəlinən hər şeyi eşidən, hər şeyi görən, beş-altı qazan plovu yesə də doymayan, dənizi içən, dağı yerindən oynadan və s. kimi qeyri-adi varlıqların da rolunu daxil etmək lazımdır.

Bütün bu motiv və elementlərin əsasında isə təbii ki, mifoloji düşüncə önəmli yer tutur. Bu isə mifin zamanla nağıl yaradıcılığına transformasiyasının göstəricisidir. Bu fikri isbat etmək üçün bir neçə sehrli nağıl motivinə nəzər salaq. Belə motivlərdən biri də möcüzəli doğum motividir.

Kökləri mifoloji məntiqə əsaslanan möcüzəli doğum motivi, demək olar ki, bütün dünya nağıllarında öz əksini tapmışdır. Möcüzəli doğum motivi sehrli nağılların əsasən əvvəlində müşahidə olunur və müxtəlif sehrli vasitələrin köməyi ilə baş verir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, türk nağıllarında almadan, buğdadan, sudan, küldən, öpməkdən hamilə qalınsa da möcüzəli doğuşda əsas vasitə almadır. Rus nağıllarında isə almanın yerində noxud vardır. V.Y.Propp “Folklor və gerçəklik” əsərində bu problemə “Möcüzəli doğum” motivi adlı xüsusi bir hissə həsr etmişdir. Müəllif möcüzəli doğum motivinin bir neçə növü olduğunu qeyd edir: toxumdan hamilə qalmaq, duadan hamilə qalmaq, sudan hamilə qalmaq, ölünün geri qayıtması ilə bağlı doğum, yaxud ocaq kultu, yeməkdən hamilə qalmaq, balıqdan doğulmaq, hər hansı bir materialdan – taxtadan, daşdan,

¹ Мелетинский Е.М. Миф и сказка / Фольклор и этнография Л. Наука, 1970. с.140

xəmərdən və s. düzəldilmiş insanlar¹. Almadan, sudan, buğdadan doğulmaqla bərabər bir də quru kəllədən doğulma mifoloji motivi vardır. Quru kəllədən doğulma türk və Azərbaycan nağıllarında geniş işlənsə də rus nağıllarında bu motivə az rast gəlinir.

Sehrli nağıllarda müşahidə edilən digər mifoloji motiv keçid motividir. Sehrli nağıl yaradıcılığının ən mühüm cəhətlərindən biri də qəhrəmanın sakral dünyaya keçidi motivi ilə bağlıdır. Keçid mifoloji motivinin folklorda mövqeyi ilə bağlı bu günə qədər bir çox araşdırıcılar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Rus nağıl yaradıcılığında keçid yeri kimi əsasən meşə nəzərdə tutulur. Türk nağıl mətnlərində belə obyektlər daha zəngindir. Belə ki, xarabalıq, köhnə hamam, quyu, mağara, dağ, meşə bəzən isə yol ayrıcı kimi məkanlar məhz sehrli nağıl qəhrəmanının o biri dünyaya keçidi üçün nəzərdə tutulan məkanlardır. Yəni belə yerlər bu dünya ilə o biri dünya arasında keçid funksiyası daşıyır.

Qədim türk şamançı düşüncəsində ölüm anlayışı olmadığı üçün mağara, yaxud quyu o biri dünyanı təmsil edən keçid idi. İnanca görə, buraya daxil olan insan yeniləşərək, güclənərək, təmizlənərək geri qayıdırdı. Daha dəqiq desək, bu məqam ölüb-dirilmə motivi ilə bağlıdır. Nağılların süjetinə baxdıqda əslində onların süjet xəttinin mifoloji dünyagörüşü ilə bağlılığını müşahidə edirik. Mifoloji dünyagörüşü müxtəlif motivlərin içərisində də yer alıb. Nağıllarımızda geniş yayılmış ölüb-dirilmə motivini də belələrindən hesab etmək olar. Ölüb-dirilmə motivi ibtidai insanın dünyagörüşünü özündə əks etdirən mifik təfəkkürlə bağlıdır. Qədim insanların fikrincə, hansısa bir canlı yoxa çıxmır, ölmür. Sadəcə bir haldan başqa bir hala keçir. “Ölüm aktı ilk insanın nəzərində müvəqqəti yerdəyişmədir. Ölən adam öz sonrakı həyatını yaşamaq üçün nəyəsə çevrilir. Onun animistik təfəkküründə ruh öz həyatını yeni formada davam etdirir. Ölüb-dirilmə motivi türk və rus nağıllarında qırx gün ölüyə baxan qız nağılında saxlanmışdır.

Mifoloji motivlərdən biri də tabu və onun pozulmasıdır. Sehrli nağılların əksəriyyətində qəhrəman tabunu pozduğu üçün cəzalanır: bəd ruhların, yaxud divin əlinə düşür. Türk nağıllarında yasağın pozulmasından sonra qəhrəman daşa dönür, aqlını itirir, zülmət dünyasına düşür, yaddaşını itirir və s. Rus nağıllarında da oxşar situasiyalarla qarşılaşırıq. Sehrli nağıllarda rast gəldiyimiz demonik obrazlar hər zaman qəhrəmanı özünə əsir edən varlıqlar kimi ortaya çıxırlar. Onlar bəzən

¹ Пропп В.Я. Фольклор и действительность. М., Наука, 1976

qəhrəmana kömək etməyə çalışır, ona bəzi sehrli əşyalar hədiyyə edirlər. Lakin onlar arasında ortaq məqam hər iki halda sınaq motivi ilə bağlı olur. Bəzən bu verilən söz, içilən and tabu ilə də bağlı ola bilər. Məsələn, Anadoluda geniş yayılmış “Kəloğlan ilə ixtiyar” nağılında deyilir ki, hamballıq etməklə çörək pulu qazanan Kəloğlan yolda bir bulaq başına çatır. O, burada dayanca su içdikdən, əl-üzünü yuduqdan sonra “Oooh” deyir. Bu zaman suyun axdığı yerdən əl boyda bir kişi görünür. O, get-gedə böyüyərək ağsaqqal bir qoca kişiə çevrilir. Qoca kişi Kəloğlanın həyatını yüngülləşdirmək üçün ona bir sehrli dəyirman bağışlayır. Lakin o, Kəloğlana bu dəyirmanı yerli-yersiz işlətməməyini tapşırır. Kəloğlan ona söz verməsinə baxmayaraq sözünə əməl etmir¹. Rus nağıllarında da buna bənzər əhvalatla qarşılaşırıq. İstər türk, istərsə də rus nağıllarının genezisindəki tipoloji uyğunluq ibtidai düşüncədən qaynaqlanan sosial psixoloji hadisənin nəticəsidir.

Bu yarıfəsildə sehrli nağılların miflə əlaqəsinin öyrənilməsi ayin və mərasimlərin sehrli nağıllarda mifoloji motiv olaraq meydana çıxması və s. tədqiq edilmişdir.

İkinci yarımfəsil “*Mifoloji personajların semantikasi*” adlanır və burada həm türk, həm rus nağıllarında daha çox qarşımıza çıxan mifoloji personajlar təhlil olunur. Sehrli nağıllarda mifoloji personajlar dedikdə ilk ağla demonik personajlar sistemi gəlir. Digər nağıl növlərindən fərqli olaraq biz əsasən sehrli nağıllarda qeyri-adi görkəmi olan personajlara rast gəlirik. Belə personajlardan biri də türk nağıllarında Cadı karı (Azərbaycan nağıllarında Küpəgirən qarı), rus nağıllarında isə Baba Yaqa (Küpəgirən qarı) obrazı ilə bağlıdır. Dissertasiyada Baba Yaqa obrazının etimologiyası araşdırıldıqdan sonra belə qənaətə gəlinir ki, Baba Yaqa yazılanların əksinə daha çox türk mifologiyası ilə bağlıdır. Bunu onun etimologiyası da, funksiyası da göstərir.

Nağıl, əsasən, üç tip Baba Yaqa tanıyır. Yaqa qəhrəmanın yanına gələrək ona hədiyyə verir. O, qəhrəmanı sorğu-suala çəkir, cavabı bilən at və ya bahalı hədiyyə və s. alır. Digər tip Yaqa – oğrudur. O, uşaqları oğurlayır və onları bişirməyə cəhd edir, bundan sonra qaçış və xilas olma baş verir. Nəhayət, nağıl həm də döyüşçü Yaqa tanıyır. O, uçaraq qəhrəmanların komasına gəlir, onların kürəyindən kəmərlərini kəsir və s.

¹ Tezel N. Türk Masalları. Bilge Kültür Sanat, Ağustos, 2008, s.455-466

Bu tiplərdən hər birinin öz spesifik özəllikləri vardır¹. Tədqiqat işində Baba Yaqaanın ilanla, meşə ifritəsi ilə əlaqəsinə də toxunulmuş, onun keçirdiyi inkişaf yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Div qarısı da adam əti yeyir, hətta bir türk nağılında insan olan gəlinini yeyə bilmədiyi üçün onu insan əti yeməyə məcbur edir. Məsələn, “İki dev karısı” adlı nağılda deyilir ki, iki div qarısından birinin oğlu, o birinin də qızı varmış. Bunlar qohum olmaq istəyirlər, ancaq divin oğlu qızı almağa razı olmur və gedib yaxınlıqdakı kənddən bir qız qaçırır. Qıza deyir ki, anam döşlərini arxasına atıb ip əyirir. Ona yaxınlaşan kimi məmələrini əm, yoxsa səni yeyər. Qız oğlanın dediyi kimi də edir. Ancaq div qarısı oğlu ilə ova gedəndə gəlinin önünə bir adam əli qoyaraq onu yeməsini tapşırır, yoxsa onu yeyəcəyi ilə hədələyir.²

Nağıldan da göründüyü kimi, div qarısı oğlunun gətirdiyi qızı yemək üçün ona müxtəlif tapşırıqlar verir, ancaq hər dəfəsində də div qarısının oğlu qıza kömək edir. Baba Yaqaanın da insan əti yeməsi, buna cəhd etməsi rus nağıllarında geniş işlənmiş motivdir.

Baba Yaqa obrazının zahiri görkəminə və onun funksiyalarına tam aydınlıq gətirmək üçün “Vasilisa Prekrasnaya” (Gözəl Vasilisa) nağılına nəzər salaq. Bu nağılda deyilir ki, Vasilisanın anası ölərkən qızına bir gəlincik verir. Atası bir müddət sonra yenidən evlənir. Ögey ana qızları ilə birlikdə Vasilisanın paxıllığını çəkir. Bir bəhanə ilə onu məhv etməyə çalışır. Ancaq qız Baba Yaqadan yaxşılıq görür. Gəlinciyin köməyi ilə qız Baba Yaqaanın bütün tapşırıqlarını yerinə yetirir və sonda böyük bir mükafatla atasının evinə qayıdır. Ögey ana da qızını Baba Yaqaanın yanına göndərir, ancaq tənbel və kobud qız cəzalanır.

Buna bənzər nağıllara türklərdə də rast gəlinir. Belə ki, bir kişinin arvadı ölür. Kişi iki uşağı ilə tək başına qalır. Ancaq çox keçmir ki, kişi evlənir. Ögey ana yanında gətirdiyi çirkin qızına baxdıqca kişinin uşaqlarını daha da qısqanır. Bir gün o, kişiye uşaqları meşədə azdırmağı tapşırır. Yazıq kişi də heç nə deyə bilmir və uşaqlarını götürüb meşəyə gedir. Onları bir ağacın altında qoyaraq evinə gəlir. Uşaqlar, div qarısının evinə gəlib çıxırlar. Div qarısının onlara yazığı gəlir və onları oğlundan gizləyir. Nəticə isə eynidir: həm Vasilisa, həm də bacı ilə qardaş ölüm yerinə gözəl həyat tapırlar.

¹ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Изд. Ленинградского Университета, 1986, s.53

² Ergun P. Eskişehir masalları. Ankara: Grafiker, 2014, s.43

Rus nağıllarında Baba Yaqaanın uşaqları sobada bişirərək yemək istəməsi motivi də geniş yayılmışdır. Türk nağıllarında Cadı qarı əsasən gənc gəlinləri yoldan çıxarmağa çalışırsa, rus mifologiyasında Baba Yaqaanın gənc qızları aldadaraq evinə aparması ilə yanaşı, uşaqları sobada bişirərək yemək istəməsi motivi geniş yayılmışdır. Cadı qarının uşaqlara qarşı amansızlığı az da olsa türk nağıllarında öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Sehrli quşun nağılı”nda bir yəhudinin sifarişi ilə küpəgirən qarı əri səfərdə olan, iki oğlu ilə yaşayan gəlini yoldan çıxarmağa çalışır. Biz burada yəhudinin tapşırığı ilə küpəgirən qarının gəlinə öz oğlanlarını öldürməsinə söylədiyi şahidi oluruq.¹

Bu yarımfəsildə Koşsey divlə, İvan Duraçok Kəloğlanla, Jar ptitsa Simurq quşu ilə müqayisə edilmişdir. Xüsusən, Koşsey Besmertny obrazı ilə div, hər ikisinin canının özlərindən kənarda olması məsələsi mifoloji zamanla əlaqələndirilmişdir. Koşseyin də, divin də qızları oğurlayıb aparması mifoloji motivi üzərində durulur, hər iki obrazın semantikasının o biri dünya ilə bağlılığı önə çəkilir.

Bu yarımfəsildə həmçinin Kəloğlan və İvan Duraçok obrazlarının mahiyyətinə də toxunulmuş, onların od-ocaq qoruyucusu və trikisterlik funksiyası, aşağı qəhrəman olması önə çəkilmişdir.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəsli “*Sehrli nağıl personajlarının funksiyaları*” adlanır. Nağıl janrının ən böyük özəlliklərindən biri də personajlar sistemi ilə bağlıdır. Sehrli nağıl personajları bu günə qədər müxtəlif istiqamətlərdən araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Nağıl personajlarının araşdırılmasının daha bir cəhəti məsələyə strukturalist yöndən yanaşılması ilə bağlıdır. Nağıllardakı personajlar sisteminin strukturunun öyrənilməsi ilə bağlı ilk tədqiqatlar keçmiş sovet folklorşünaslığında V.Y.Proppun adı ilə bağlıdır. V.Y.Propp nağıl personajları üçün işlətdiyi funksiya terminini belə izah edirdi: “Funksiya dedikdə iştirak edən üzvün hərəkətini təyin edən davranışın əhəmiyyəti nəzərdə tutulur. Məsələn, əgər qəhrəman öz atında şahzadənin pəncərəsinə qədər tullanırsa, biz burada qəhrəmanın at çapmasını nəzərdə tuturuq (belə təyinat ümumilikdə hərəkətə aid ola bilər), lakin funksiya burada evlənmə ilə əlaqədar olan çətin tapşırıqla bağlıdır. Yaxud, əgər qəhrəman qartalın üzərində şahzadənin yaşadığı ölkəyə gəlirsə, biz quş üzərində uçuşu deyil, axtarışda olan ünsür üçün keçidi nəzərdə tuturuq. Beləliklə də,

¹ Şimşek E. Yukarıçukurova masallarında motif ve tip araştırması (İnceleme - Metinler), II Cilt, Ankara, 2001, s.281

funksiya şərti termindir ki, bu işdə yalnız bu mənada istifadə olunur”. Struktur baxımından nağıl personajlarının rolları onların funksiyalarına görə təyin olunur. Belə ki, sehrli nağıllarda antaqonist, yalançı qəhrəman, mükafatlandıran qəhrəman, köməkçi və s. kimi fəaliyyət göstərən personajlar var. Ən önəmlisi də budur ki, nağıl personajlarından bir çoxu müxtəlif funksiyaları icra edə bilər.

Bunu konkret olaraq rus nağıllarında ilan obrazında görə bilərik:

İlan şahzadə qızı oğurlayır – ziyankar;

İlan qəhrəmana uçan xalça bağışlayır – hədiyyə verən;

İlan ölən qəhrəmanı dirildir – yardım edən;

İlan şahzadə qızla evlənmək istəyir – rəqib;

İlan-lənətlənmiş şahzadə – şəh ruhun qurbanı olmuş adaxlı¹.

Türk nağıllarında quş personajını funksiyalarına görə sistemləşdirməklə obrazların funksiyasını müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, “Sehrli quş” nağılında quş bir neçə rolda iştirak edir:

Qoca qarı evdə olmayan kişinin arvadını yoldan çıxararaq özü ilə aparmaq istəyir. Sehrli quş kişi səfərdən dönüncəyə qədər qadını yoldan saxlamaq üçün durmadan bir birindən maraqlı əhvalatlar danışır – qoruyucu;

Kimyagər quşunun ürəyini yeyən hər gecə başının altından pul tapır, quşun başını yeyən isə padşah olur – hədiyyə verən;

Quş dara düşən qəhrəmanı həmin vəziyyətdən qurtarmağın sirrini söyləyir – xəbərdaredici;

Quş qəhrəmanı qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxarır – xilaskar;

Quş nəğmə oxumaqla insanları daşa çevirir – ziyankar və s.

Bu qarşılaşdırmalardan aydın olur ki, quş da ilan kimi nağıllarda müxtəlif funksiyalar icra edir.

Bu yarımfəsildə Çar İvanla Vasilisa və türk nağılı “Kəloğlanın Alicengiz oyunu” funksiyalarına görə təhlil edilmiş, hər iki nağılların müxtəlif xalqlarda yaranmasına baxmayaraq funksiyalarının eyni olduğu göstərilmişdir.

Sehrli nağıllar üçün ənənəvi faktorlardan biri də qoşa funksiyalarla bağlıdır. Yəni nağıl personajlarının hərəkətləri cütlük təşkil edir. Hər bir çətin tapşırıq onun həllini tələb edir. Qaçış təhlükədən xilas olmaq üçündür. Döyüş qələbə ilə bağlıdır. Nağılda baş verən bədbəxtlik xoşbəxt

¹ Новик Е.С. Система персонажей русской волшебной сказки. Типологическое исследование по фольклору. Москва. Наука, 1975, с.215

sonluqla nəticələnir. Belə qoşa funksiyaları müxtəlif üzvlər yerinə yetirir. Belə ki, çətin tapşırığı nağılın bir üzvü verir. Bu tapşırığı nağılın digər üzvü həll edir. Adətən bu üzvlərdən biri müsbət, digəri mənfi olur.

Nağıllarda müşahidə etdiyimiz əsas faktorlardan biri də assimilyasiya hadisəsi ilə bağlıdır. Assimilyasiya hadisəsini “bir funksiyanın ikili morfoloji mənası” kimi dəyərləndirən V.Y.Propp “Nağılın morfologiyası” əsərində bu haqda yazır: “Funksiyalar onların icrasının kimə aid olmasına əhəmiyyət verilmədən təyin edilməlidir. Bu, bəzən ayrı-ayrı halların təyinatını çətinləşdirir. Belə ki, müxtəlif funksiyalar eyni ilə icra olunur. Görünür, burada bir formanın digərinə təsiri nəzərdə tutulur. Bu hadisə funksiyaların icrasının assimilyasiya vasitəsi adlandırıla bilər”¹ Müəllif əsərdə buna bir çox nümunələr verir. Məsələn, ziyankarın qəhrəmanı izləməsi funksiyasında assimilyasiya elementlərinə rast gəlinir. “İvan və Günəşin bacısı” nağılında ilan təbiətli ifritə İvanın bacısı kimi təqdim olunur. O, İvanı yemək istəyir. Burada da qaçış və izləmə başlayır. Yaxud ögey ana süjetində ögey ana Baba Yaqanın əlamətlərini özündə birləşdirir. “Baba Yaq” nağılında isə ögey ana birbaşa Baba Yaqanın bacısı kimi təqdim olunur. Türk nağılı “Sehrli dovşan”da isə dovşan vasitəçi olmadan qəhrəmanın köməkçisi qismində çıxış edir. Hər iki nağılı müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlirik ki, “Baba Yaq” nağıl süjetindən fərqli olaraq “Sehrli dovşan” nağıl mətnində dovşan ikili morfoloji funksiyanı yerinə yetirir. Daha doğrusu qəhrəmana kömək edən sehrli dovşan əslində onun öz bacısıdır.²

Bir rus nağılda deyilir ki, bir kişi ilə bir qadın yaşayırdı. Arvad öldükdən sonra kişi təzə arvad aldı. Birinci arvadından onun bir qızı qalmışdı. Zalım ögey ana bu qızı sevmirdi. Onu döyür və başından etmək üçün bəhanə axtarırdı. Bir gün ata harasa getmişdi. Ögey ana qıza dedi: “Get xalanın yanına, mənim bacımın yanına. Ondan iynə, sap istə, sənə köynək tikək”. Xala isə Sümük ayaq Baba Yaq idi”³. Nağıl zamanı ögey ananın funksiyalarını Baba Yaqanın yerinə yetirdiyini görürük. O, qızı izləyir və məhv etməyə çalışır.

¹ Пропп В.Я. Морфология сказки. Л., Академия, 1928, с.74

² Zaman zaman içində. Türk xalqlarının nağılları. Tərcümə və tərtib edən F.Bayat (Gözelov). Bakı: Yazıçı, 1993, s.166-177

³ Зеленин Д.К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки Том 2. М. Изд. "Индрик", 1995, с.119

Sehrli nağıl personajlarının funksiyalarına nəzər saldıqda aydın olur ki, nağıl personajlarından hər biri müxtəlif funksiyaları icra edə bilər. Bunu isbat etmək üçün türk nağıllarından quş personajını, rus nağıllarından ilan obrazını funksiyalarına görə sistemləşdirdik. Nəticədə aydın oldu ki, bu personajlardan hər biri ayrı-ayrılıqda bir neçə funksiyanı icra edə bilər. Buna baxmayaraq hər iki xalqın nağıl mətnlərində mövcud struktur dəyişməz olaraq qalır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Türk və rus sehrli nağıllarının ənənəvi formulları**”nın tədqiqinə həsr olunmuşdur. Folklor mətnlərinin yadda saxlanması, ifa edilməsi, auditoriyaya çatdırılması formulların köməyi ilə mümkün olur. “Xalq nağıllarında ənənəvi formulların iştirakı yalnız tədqiqatçılar üçün deyil, söyləyicilər üçün də lüzumlu məsələlərdəndir. Söyləyicilərin təhkiyəsini maraqlı və cəlbedici edən məhz ənənəvi formullardır. Onlardan yararlanma texnikasının səviyyəsi peşəkar nağılçılarda daha yüksəkdir. Formulların zənginliyi nağıl auditoriyasından daha çox asılıdır. Folklor toplayıcılarından fərqli olaraq, bir neçə dinləyicidən ibarət aktiv və həvəsli auditoriya söyləyicidən daha zəngin və maraqlı təhkiyə tələb edə bilər. Yəni qarşılıqlı əlaqə zamanı nağılçının yaddaşında olan yeni-yeni formullar söylənilir. Peşəkar söyləyici dinləyicilərin yaşını, dünyagörüşünü, maraq dairəsini nəzərə alaraq öz təhkiyəsini qurur”¹.

Nağılların ənənəvi formullarının tədqiqi ilə bağlı bir çox araşdırmalar mövcuddur. Dünya folklorşünaslarından F.Lyuzel, P.Sebiyo, R.Peça, R.Bassa, Q.Polivkia, A.B.Lord, rus folklorşünaslarından R.Volkov, L.Baraq, V.M.Qatsaq və b. bu yöndə ciddi əsərlər hazırlamışlar. Türkiyədə isə nağıl formulları ilə bağlı 1930-cu illərdən etibarən bəzi araşdırmaların aparılmasına başlanılmışdır. T.Alanqu, M.Toğrul, İ.Akdil, eləcə də P.N.Boratavın bu yöndə tədqiqatları olsa da, nağıl formullarının dərinədən tədqiqi araşdırıcı S.Sakaoğluna aiddir.

V.M.Qatsaq “Slavyanların şifahi epik poetikasının əsasları (formul nəzəriyyəsində antitez)” məqaləsində A.B.Lordun “Epik nəğməkar” əsərinə istinadən yazırdı: “Öyrənmə dövründə nəğməkar mətnlərin struktur mahiyyətini əxz edir, o, formulların ritmini və modelini mənimsəyir. Mövzu və formullar sxemi nəğməkarın daha sonra quracağı özlün əsasını təşkil edir. Rəvayətin konkret tələblərindən asılı olmadan, o, mətnin geniş

¹ İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında). Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.11-12

məzmununu hazırlayarkən onun planını ağılında qurur. Nəğməkar formulların və formul nümunələrinin anlayışına görə düşünür”¹.

Müəllifin fikirlərindən aydın olur ki, nağıllar özlüyündə konkret bir sxemə daxil edilir və onun daxilində mövcud olurlar.

N.Roşyanu nağıl formullarının müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsini vacib hesab edirdi. O, formulların müqayisəli şəkildə tədqiqi probleminin həlli barədə yazırdı: “Biz nağılın ənənəvi formullarını müqayisəli şəkildə araşdırırıq, bununla da çalışırıq ki, onların strukturunun və funksiyalarının təyinatını verək, stabil və variantlaşmış elementləri identifikasiya edək, bu elementlərin universal və ya özəl xarakterini açaq, ənənə, yaxud novatorluqla əlaqəsini müəyyənləşdirək və nəhayət, müəyyən tip formulların genezis və evolyusiya ilə bağlılığı fərziyyəsini irəli sürək”². N.Roşyanu nağıl formullarını əsasən üç hissəyə ayırır:

1. İnisial formullar – məkan və zaman formulları;
 2. Final formulları;
 3. Medial formullar – daxili medial formullar, zahiri medial formulları;
- S.Sakaoğlu isə ənənəvi nağıl formullarını beş qrupda sistemləşdirir:
1. Başlanğıc (giriş) formulları;
 2. Bağlanış (keçid) formulları;
 3. Bənzər vəziyyətdə istifadə olunan formullar;
 4. Final formulları;
 5. Müxtəlif formul üsulları.

S.Sakaoğlu “Nağıl araşdırmaları” adlı kitabında nağıl formulunun tərifini belə verir: “Nağılların lazımlı yerlərində bəzi sözlər mövcuddur. Bu sözləri demək olar hər bir ustad rəvayətçi söyləmək istəyir. Bu sözlər hələ nağılın əsl hadisələrinin başlamasından öncə işlənir və eləcə də nağılın əsl hadisələrinin bitməsindən sonra da davam edir. Unutmaq və səhv kimi səbəblərdən bir az korlanmış kimi təsir bağışlasalar da, əslində bir qəlibdən çıxmış kimi görünən bu sözlərə formul yaxud qəlib sözlər adını veririk”³.

¹ Гацак В.М. Основы устной эпической поэтики славян (Антитеза «формульной» теории) / История, культура, этнография и фольклор славянских народов. IX международный съезд славистов. М., Наука, 1983, с.184

² Рошяну Н. Традиционные формулы сказки. М., Наука, 1974, с.12

³ Sakaoğlu S. Masal Araştırmaları, Ankara: Akçağ yayınlar, 2010, s.57

Həm N.Roşıyanunun, həm də S.Sakaoğlunun formul bölgüsünü bəzi ixtisarlar və ya əlavələr etməklə nəticədə belə bir nağıl formulu bölgüsü ortaya çıxdı:

1. Başlanğıc (giriş) formulları;
2. Bağlanış (keçid) formulları;
3. Bənzər vəziyyətlərdə istifadə olunan formullar;
4. Mifopoetik formullar;
5. Final formulları.

Dissertasiyada türk və rus sehrli nağıllarının formulları bu bölgüyə uyğun şəkildə araşdırılmışdır. Burada nağılların başlanğıc formulu olan pışrov, təkərləmə, qəlib söz adı altında bilinən ifadələr xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir. P.N.Boratav “Zaman-zaman içində” əsərində təkərləmələri üç mövzu ətrafında qruplaşdırmışdı:

I Rasional düzəni alt-üst olmuş bir dünya təsəvvürü. Bu da özlüyündə üç əsas mövzudan ibarətdir.

II Xeyallar. Burada iki mövzu vardır.

III Toplum düzəninə və gündəlik tərzin lağlağı-zarafat mövzusu olması. Burada dörd yarım mövzu vardır¹. Həmçinin bu fəsildə zamanla, yerlə, rənglə bağlı formullar nağıllardan gətirilən misallarla tədqiq edilmişdir. Nəhayət, magik və final formullar da öyrənilmiş, onların nağıllardakı funksiyası araşdırılmışdır.

Türk və rus nağıl mətnlərinə əsasən apardığımız müqayisələrdən aydın olur ki, şifahi xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış növlərindən olan sehrli nağılların ənənəvi formulları, demək olar ki, bütün dünya xalqlarının yaradıcılığında mövcuddur. Lakin bu formullar da öz koloriti və zənginliyi baxımından bir-birindən fərqlənir. Bu fikrə gəlmək üçün biz tədqiqat zamanı rumın tədqiqatçısı N.Roşıyanunun formul təsnifatına və S.Sakaoğlunun türk nağıl formullarını sistemləşdirməsi sxeminə nəzər saldıq. Hər iki folklorşünas alimin tədqiqatlarına nəzər salaraq S.Sakaoğlunun təsnifatını qismən dəyişməklə türk və rus sehrli nağıllarına tətbiq etmək üçün bir formul sxemi hazırladıq. Yeni formul sxeminə başlanğıc (giriş) formulları, bağlanış (keçid) formulları, bənzər vəziyyətlərdə istifadə edilən formullar, mifopoetik formullar, final formulları aiddir. Tədqiqat zamanı bizim adlandırdığımız mifopoetik formullara bir varlığın təqdimatı və təsviri ilə bağlı metaforik və hiperbolik formullar, rəng formulları, magik formulları daxil etdik. Bu formulları

¹ Boratav P.N. Zaman Zaman İçinde. 2 baskı. Ankara, İmge Kitabevi, 2009, s.74

mifopoetik formullar adı altında cəmləməyimizin əsas məqsədi onların mifoloji düşüncədən qaynaqlanması ilə bağlıdır. Belə ki, Metaforik və hiperbolik formullar birbaşa mifoloji məntiqə əlaqəlidir. Məsələn, qadın gözəlliyinin təsviri ilə bağlı mifopoetik formullara misal olaraq:

Türk mətnlərində:

“Ay kimi işıldayan, gün kimi parıldayan, son dərəcə gözəl bir qız”¹;

“Ayın on dördü kimi”²;

“Yemə-içmə, bu qızın xətti-xalına, gül camalına tamaşa elə. Aya deyir, sən çıxma, mən çıxıram”³ və s. göstərmək olar. Burada qadının Aya və ya camalının gülə, baxışının marala, yerisinin ceyrana bənzədilməsi ilk dövrlərdə məhz animistik və totemistik düşüncədən doğurdu.

Tədqiqatın “**Nəticə**” hissəsində əldə olunan elmi qənaətlər sıralanır, gəlinən nəticələr ümumiləşdirilir.

Tədqiqat zamanı aparılan müşahidələrin əsasında deyə bilərik ki, rus nağıllarının final formulları arasında türk mətnlərində müşahidə edilən “onlar yedilər içdilər yerə keçdilər, biz də kərəvətinə keçək” və ya “göydən üç alma düşdü” formulu yoxdur. Yaxud türk mətnlərində ani bitiş formulları daha geniş yayılmışdır.

Eyni zamanda, qarşılıqlı müqayisələr nəticəsində aydın olur ki, türk sehrli nağıl formulları rus sehrli nağıl formullarına nisbətən daha zəngindir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və məruzələrdə əks olunmuşdur.

1. İbtidai düşüncədə yer alan tabu anlayışının sehrli nağıllarda əksolunma formaları (türk və slavyan nağıllarının müqayisəsi əsasında) // Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri. 4/2010 – Bakı

2. Kitabı-Dədə Qorqud” dastanında yer alan obrazların semantikasi // “Türk Epik Ənənəsində Dastan” Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə VI Uluslararası Folklor Konfransının materialları. 25-26 noyabr 2010 – Bakı, s.

3. Семантика персонажей в волшебных сказках тюрков и славян // Проблемы филологии народов Поволжья. Сборник статей Выпуск 5, Москва-Ярославль Ремдер, 2011, s.

¹ Tezel N. Türk Masalları. Bilge Kültür Sanat, Ağustos, 2008, s.38

² Sakaoğlu S. Masal Araştırmaları, Ankara: Akçağ yayınlar, 2010, s.62

³ Azərbaycan nağılları. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.216

4. Türk ve slavyan sehrli nağıllarında mifopoeik formullar // “Dədə Qorqud” Elmi-ədəbi toplusu, Bakı, Nurlan, 2012, №4, s.
5. Sehrli nağıl personajlarının funksiyaları (türk və slavyan nağıllarının müqayisəsi əsasında) // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXIX Bakı, 2012, s.
6. Sehrli nağıllarda dərviş stereotipi // Muqayisəli Ədəbiyyat: Ədəbiyyat və Mədəniyyətlərdə istorioqrafiya: Mif, Ədəbiyyat və tarix arasında. Bakı Slavyan Universiteti V Beynəlxalq Elmi Konfransı 20-21 dekabr 2013, s.
7. Türk və slavyan sehrli nağıllarında başlanğıc-giriş formulları // “Dədə Qorqud” Elmi-ədəbi toplusu, Bakı, Nurlan, 2014, №2, s.38-44
8. Sehrli nağıl qəhrəmanlarının statuslar əsasında təsnifatlandırılması (türk və slavyan nağıllarının müqayisəsi əsasında) // Filologiya məsələləri. Bakı-2014, № 6, s.
9. Sehrli nağıl qəhrəmanlarının təsnifatı probleminə ümumi baxış (türk və slavyan nağıl mətnləri əsasında). // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər Bakı, 2014, №2, s.80-93
10. Türk və rus sihirli çocuk masalları (karşılaştırmalı araştırma örneği) // Birinci Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı 14-17 May 2015, Eskişehir, Türkiye, s.
11. Türk ve Rus Sihirli Masallarının Karşılaştırmalı Analizi; Cadı Karı ve Baba Yaga Tiplmeleri // Uluslararası Karadeniz Havzası Halk Bilimi Araştırmalar Dergisi, s.

Typology of Turkish and Russian magic tales

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are determined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

In the first part of the dissertation work called “The investigation history and traditional points of Turkish and Russian magic tales” the following problems are investigated in two chapters: “The general look to the investigation history of magic tales” and “The classification of magic tale heroes”.

The second part of the dissertation is called “The motives and personages of Turkish and Russian magic tales” and it consists of the following chapters: “The mythological motifs in magic tales” and “The semantics of the mythological personages”, “The functions of magic tale personages”.

The third part of the dissertation called “The traditional formulas of Turkish and Russian magic tales”.

In the conclusion the results of the investigated work is summarized. In this part the main provisions of the investigation are carried out and the future directions of the investigated subject are shown.

Жаля Заман кызы Джошгун

Типология турецких и русских волшебных сказок

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Введение диссертации состоит из актуальности, цели и обязательств, научных новостей, теоретико-методологических основ темы, теоретической и практической важности, апробации исследования.

В первой главе работы, под названием «История исследования и традиционные особенности турецких и русских волшебных сказок», в двух разделах исследуются следующие вопросы: «Общий взгляд на историю исследования волшебных сказок», «Классификация волшебных сказочных героев»

Предмет второй главы диссертации под названием «Мотивы и персонажи турецких и русских волшебных сказок» состоит из следующих вопросов: «Мифологические мотивы в волшебных сказках» и «Семантика мифологических персонажей», «Функции волшебных сказочных персонажей»

Третья глава диссертации называется «Традиционные формулы турецких и русских волшебных сказок».

В «Заключении» подводятся итоги проведенных исследовательских работ. В этом разделе обобщены выводы основные положения исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

ЖАЛЯ ЗАМАН кызы ДЖОШГУН

**ТИПОЛОГИЯ ТУРЕЦКИХ И РУССКИХ ВОЛШЕБНЫХ
СКАЗОК**

5719.01 - Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2015